

EZERNYI MÓDON HETEROGÉN

Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs
(szerk.): *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*

■ Kaptam egy könyvet és egy feladatot. A könyvet megnézegettem, majd olvastam, itt-ott kijegyzeteltem, a feladatot, amely igen egyszerűen hangzott: írd róla – íme, ekképpen teljesítem.

Nem tartozom ezzel az írással senkinek, lehet, csak próbaképp szólítottak meg, hátha mégis. Egy kis ide-oda forgatás (vagyis, mivel elektronikus változatot olvastam: ide-oda kattogtatás) után letehettem volna a könyvet. Kitalálhattam volna valamely jól nevelten hangzó kifogást: éppen ezért vagy éppen azért, de mégsem vállalom. Mert igaz például, hogy bölcsész voltam egykoron, és nyelvelméletet, nyelvtant is tanítottak nekem tudós tanáraink, de akkor sem gondoltam, hogy nyelvész lennék, és utóbb sem bizonyultam fogékonynak a nyelvtudomány kérdéseire. Ehhez röviden, hogy az akkori érzelmeimre is utaljak, még csak azt tenném hozzá, hogy: sőt! Azért nem tettem félre, és nem visszakoztam, mert első olvasásra már kiderült: van, amiről nem akarok, nem tudnék beszélni, amit hanyagolnék – és igenis van, ami társadalomkutatóként valóban érdekel, ami ismerős terület, amivel már találkoztam, talán értem is, és amihez én is kellene viszonyuljak, amiről lenne írni való. Az egyik plenáris előadó, Sándor Klára¹ említ ugyanis egy Rudi Keller által felhozott példát: a nyelv kialakulása olyan, mint az ösvények létrejötte!² Ezt a magas labdát nem hagyhattam ki,

mert erre van nekem egy véleményem szerint igen szemléletes példám. Akitől idézek: Székely János filozófus, költő, drámaíró. „Ösvény csak ott alakul ki, ahol szükség van erre: nincs fölösleges ösvény. Ahol viszont szükség van rá, ott minden esetben kialakul: nincs az a tiltás, kerítés, az a leküzdhetetlen látszó természeti akadály, amely létrejöttének elejét venné! Éspedig mindig a legpraktikusabb nyomvonalon alakul ki. El akar jutni az ember az úthoz vagy a szomszéd tanyájára, s látja, hogy toronyirány a legegyszerűbb. Megindul hát toronyiránt, s egyszer csak azon kapja magát, szakadéka vagy lapos, tocsogós helyre jut. Megindul ellenben a legközelebbi ösvényen, s akadálytalanul eljut akárhová, éspedig csaknem toronyiránt, a lehető legkisebb kerülőkkel, ugyanazon a szakadékon, lápon keresztül, amelybe előbb elakadt. Az ösvényben az odavalók évszázados tapasztalata, helyismerete (és szükséglete) ölt testet: aki egy ösvényt helyesen taposott ki, azt már mindenki követni fogja; aki legelőször téves nyomon jár, annak az útját az utána jövő módosítja, korrigálja (akár a népdalokat). Hasonlóképp kiigazítja az ösvényt, ha közben változás áll be a természeti feltételekben, például esős időben valahol pocséta támad: így alakul ki aztán véglegesen.”³ Mondhatnánk: az ember teremtő szellemének és a világ bejárhatóvá tételének – ami azt jelen-

Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia – Szeged, 2012. augusztus 30. – szeptember 1. – előadásából. Gondolat, Bp., 2013.

ti: birtokba vételének – műholdképeken is (ami azt jelenti: azon értelmes lények számára, akik a világról szemlélik ezt az emberek lakta Földet) jól látható, térbeli jelei/eredményei az ösvények.

Szögedön – Szegecson – Szegecson

■ A 17. Élőnyelvi Konferencia központi témája, ahogy az az Előszóban olvasható: „Nyelvszemlélet, elmélet és módszerek az élőnyelvi kutatásokban”.⁴ Azok számára, akik hozzám hasonlóan tájékozatlanok az élőnyelvi nyelvészeti kutatások terén meg egyáltalán azzal kapcsolatban, hogy a magyar nyelvészek világában hogyan kategorizálnak: ide kell írnom azt a felsorolást, amit Cseresnyési László idéz a 17. oldalon. Eszerint a magyar nyelvész-doktoranduszok 14. Országos Konferenciájára jelentkezni bármely nyelvészeti témában lehet, kivéve az alkalmazott nyelvészethez sorolható témaköröket. És sorolják a kivételeket: „alkalmazott beszédkutatás, alkalmazott szövegnyelvészet, diskurzuselemzés, stilsztika, fordítástudomány, alkalmazott pszicholingvisztika, a magyar mint második vagy környezetnyelv, első és második nyelvsajátítás és nyelvi nevelés, fordítástudomány, interkulturális kommunikáció és EU-nyelvhasználat, internet az idegen nyelv-oktatásban, kétnyelvűség, kommunikációtudomány, metainformációs kutatások, kontrasztív nyelvészet, korpusz nyelvészet, nyelvtechnológia, lexikológia és lexikográfia, nyelvpedagógia, nyelvpolitika, szaknyelvi kommunikáció, szociolingvisztika, terminológia”. Nem kevés! Akkor, ezek szerint, ez mind-mind alkalmazott nyelvészet!

Halványan sejtem, hogy ezen a területen aknák vannak elrejtve,⁵ de én eddig sem jártam, ezután sem merészkedem erre a mezőre. Outsider vagyok, ki venne komolyan? Mivel a nyelv társadalmi jellege, a nyelvi vi-

selkedés kulturális alapozottsága számomra nyilvánvaló, úgy gondolom, hogy Cseresnyési Lászlónak igaz van: „A változatosság alapvetően nem abból adódik, hogy sok száz, ezer vagy millió beszélő különböző módon homogén, hanem főként abból, hogy minden egyes beszélő ezernyi módon heterogén. Az egyéni nyelvre való korlátozás, a nyelv társadalmi jellegének sebészeti kimetszése tehát már csak ezért sem járhat eredménnyel: a variabilitás ugyanis magában a beszélő egységében adott.”⁶ De nem biztos, hogy amivel én érvelnék, az nyelvészeknél szempontként megjelenik, ugyanis a kultúrakutatást alapozza, meg az etológusok számára ismerős. Pedig amiről beszélek, az már közkinccs, én Roger Lewint idézem, ő Clifford Geertz: „A kultúra tehát az embert változatos állattá teszi.” Mint Geertz megjegyzi: „Az egyik legjelentősebb velünk kapcsolatos tény végül is az, hogy természetes adottságainknál fogva ezerféle életünk lehet, végül azonban mindenki csak egyet él le... A játékaink, a történeteink vagy a dolgok, amiket viselünk, határozzák meg, hogy melyiket.”⁷ Hosszú ideig úgy tudták, hogy a kultúra és a nyelv esszenciálisan emberi, azért nem lehet az embert állatokkal egy sorban emlegetni (és egy állat-ember variációs sorban vizsgálni), mert kultúrája és nyelve van. Az etológia megjelenése óta mindezt cáfolja, és nem fogad el mást, mint az evolúciós variációk valóságát. Természetesen a megfelelő korlátozásokkal: minden, ami ezerféle lehetne, anyagi, tér-idő rendszerünkben (fizikai valóságként emlegetik, szembeállítva a metafizikai valósággal) egyetlené válik. Persze az emberi világ sajátossága, hogy hátulról előre és előlről hátrafele is épül: állandóan emlékezünk, és sokféleképpen emlékezünk, állandóan céljaink, szándékaink vannak, és ezek nagyon sokfélék. Milyen áldás, hogy a múltban és

a jövőben sétálhatunk, és milyen ördögi mű, elfogadhatatlanul abszurd, hogy be vagyunk zárva, csak a jelenben érintheti a talpunk a földet, a jelenben kell szilárdan megvetni a lábunkat a földön!

Visszatérve a Lewin-idézetre, az ebben szereplő játékokra, történetekre, fogyasztásra, vagyis kultúrára: nagy örömmel fedeztem fel, hogy a <http://buszi.nyttud.hu>, vagyis a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI) honlapján egy narancssárgarózsaszín-lila aktatáska üdvözlí a kíváncsi barangoló! A magyarázó felirat: „Ezzel a táskával jártak adatot gyűjteni a BUSZI-2 terepmunkásai”. Ebben a táskában volt a magnó, meg ki tudja, még milyen, a terepmunkát szolgáló segédeszközök. A honlapon, a táska alatt pedig ez olvasható: „A BUSZI nagyszabású felmérés, amely megbízható adatokat és elemzéseket szolgáltat a magyar nyelv Budapesten beszélt változatairól. Ezen a honlapon olvashat arról, milyen előzmények vezettek a BUSZI létrejöttéhez, és milyen változatai vannak a korpusznak, mik voltak a vizsgálat fő kérdései, és milyen célból készítették a korpuszt. Megtudhatja, hogyan épült fel egy interjú, és hogy pontosan miből álltak az egyes tesztfeladatok, valamint azt is, mit jelent az »irányított beszélgetés«. Hát nem, nem kezdtem hosszasan navigálni és az előzmények megtekintése után a vizsgálat fő kérdéseit, célját meg a módszertani részeket olvasgatni, hanem mint annyi más esetben, megnyugtattam magamat azzal, hogy most már tudom, mi van, és hol van, és majd, ha szükséges, majd egyszer visszatérek. Most is csak azért tévedtem erre, mert a BUSZI több előadásban való többszöri említése után jutottam el Kontra Miklós provokatív című előadásához,⁸ amelyben, egy lábjegyzetbe rejtve, Tyler Kendall megjegyzését olvashattam: „az idő előrehaladtával az adatok tipikusan

veszíthetnek feldolgozhatóságukból, mert azok a nyelvészek, akik létrehozták őket, távozhatnak munkahelyükről, a terepmunkával kapcsolatos feljegyzések, dokumentumok elkalódhatnak, a hangszalagok elporladhatnak, stb.”⁹ Rejtve, mondom, mert hát Kendall visszafogottan fogalmaz („akik létrehozták, távozhatnak”), meg Kontra is csak sejtet, amikor javasolja egy magyar nyelvi hangtár létrehozását, vagyis „olyasmit, amiben gyűjtik, szakszerűen megőrzik és tudományos elemzésre is rendelkezésre bocsátják a felvételeket”,¹⁰ meg amikor hozzászól: „Hogy kinek, kinek s hol kellene létrehozni egy ilyen archívumot, arról el lehetne mélni.”¹¹ Próbáltam magamnak elképzelni az 1987–1989 közötti, nemzetközi kutatási tapasztalatokra alapozott, a budapesti élőnyelvet példátlan alapos-sággal feltérképező BUSZI-programot szimbolizáló táskától a 2012-es, konferenciaelőadásbeli (meg szervezés közbeni meg szerkesztés közbeni) mélnázásokig tartó történetek sorát, de hát esélyem sem volt, mint írtam, outsider vagyok. De azt onnan is látom és tudom, ahol vagyok, hogy miért mélnázik Kontra Miklós, miért maszszírozza a szíve tájékát, mintha nagyon szorítana ott belül: igen nagy szükség lenne újabb BUSZI-kutatásokra, szakszerű megőrzésre és olyan fiatal élőnyelv-kutatókra, akik megfelelő felkészültséggel rendelkeznek, és elvégzik majd a „tudományos elemzéseket”.

Ez a sokat ígérő jövő egyik lehetséges teljesülése. Egyelőre adott volt a 17. Élőnyelvi Konferencia, a maga célkitűzéseivel, amelyről az *Előszó*-ban ezt olvashatjuk: „úgy éreztük, szükség van párbeszédre a szociolingvisztikai kutatások művelői között abban a kérdésben, hogy a kurrens kutatómódszertani eljárások milyen szilárdságú nyelvelméleti alapokon állnak, milyen implikációk, előfeltevések, esetleg axiomatikus igazságok elfogadása esetén van joga a kutató-

nak ezekkel a metódusokkal élni. Fontosnak tartjuk az olyan kérdések tisztázását, hogy van-e a kommunikatív nyelvhasználatra vonatkozó nyelvtudományi kutatásoknak (és így a szociolingvisztikának) egységes nyelvszemlélete és többé-kevésbé kicsiszolódott kutatásmódszertana.”¹² A konferencián 91-en regisztráltak, kéziratot 51-en küldtek be, ezekből az elbírálás után 37 maradt, és végül, a szigorú szerkesztői rostálás után, 33 jelent meg. Két plenáris előadás olvasható, mindkettőt már említettem: Cseresnyési László és Sándor Klára voltak az előadók. Ezután következnek a beválogatott előadások szövegei, nem tematikai csoportosításban, hanem a szerzők neveinek ábécésorrendje szerint. A kötetet két műhely anyagai zárják: *Nyelvi változók, nyelvhasználat, térbeliség*, valamint *Uráli nyelvek – szociolingvisztikai elméletek és módszerek*. Ez együtt az anyag, amiről összességében, ahogy egy bevett könyvismertetőben az illendő volna, nem írok. Én csak szemelgetek, a magam módján. Mert ezt a szerkesztők nekem megengedik: ha azt írták az előszó alá, hogy Szögedön-Szegedön-Szegeden konferenciáztak és szerkesztettek, és tesék a különböző nyelvváltozatokat használó olvasóknak akkor a sajátját használni és szeretni, akkor én is feljogosítva érezhetem magam, hogy a saját olvasatomat hozzam létre és szeressem.

Fehér Krisztinától Sinkovics Balázsig

■ A Sándor Klára előadását hagyom a végére, mert az nagyobb lélegzetvételt igényel. Meg hát az olvasásának többször is nekirugaszkodtam, nem úgy, mint a Fehér Krisztina szövegének,¹³ amelyet igazán tudok mindenkinek, de mindenkinek ajánlani: az általa bemutatott pszicholingvisztikai kutatások szerint az anyanyelvet a magzat már tanulja, és születé-

se után már meg tudja különböztetni más nyelvektől! Vagyis: nyelv az, amit tanul? Vagyis: ha a magzat hall, és hallótávolságra van a környezetétől (mint aki víz alatt hallja a felszíni zajokat), akkor mit is hall, és mit is tanul? Szerintem azért kell Fehér Krisztina írását olvasni, mert igazi, a megértés mélyére hatoló kérdéseket tesz fel, például: milyen zajos környezet a méh? Mikor is kezdődik a magzat társas élete, és miből áll az? Meg persze csak elárulja, hogy mit is tanul a magzat az anyaméhben, tehát mi az, amit már születéskor igenis tud: a legtöbbször hallott beszéd ritmusa, tónusa, intonációja. A születés nem kezdet, hanem újabb állomás: „A nyelvvelsajátítás a születéskor nem elindul, hanem folytatódik.”¹⁴

A történeti szociolingvisztika kérdéseit Gréczi-Zsoldos Enikő¹⁵ meg Németh Miklós tárgyalja,¹⁶ de a Cserniczkó István előadása¹⁷ az, amely a legjobban szemlélteti ennek egyik központinak mondható tematikáját, a nemzetállam-konstrukciók és nyelv-konstrukciók összefüggéseinek (történeti vagy akár jelenkori anyagon történő) vizsgálatát. Igaz, a történeti anyag már „kihűlt”, és a saeculum elmúlása meg a konfliktusok lezárása után igen távolságtartóan lehet nyelvészkedni, nem úgy, mint ma Ukrajnában. Mít tegyen a nemzetállam-konstruálás lendületében egy ország (mármint: Ukrajnában az államhatalom és nemzeti elit) a legnagyobb kisebbséggel (ez esetben az oroszokkal)? Véres válaszok születnek erre, olvashatók a napi hírekben. De mit tegyenek az ukrán–orosz keveréknyelvvel, a szurzsikkal meg az ezt beszélőkkel? A közölt táblázatokból én azt olvastam ki, hogy a kizárólag ukránul meg a kizárólag oroszul beszélők aránya egyaránt jóval 30 százalék alatt van – tehát több mint 40 százaléka a lakosságnak kétnyelvű, és több mint 16-17 százaléka a két nyelv közötti átmenetnek számító szurzsikot

beszéli. Hány millióan lehetnek ezek? Mindenesetre az a vélemény, amely szerint ez a lét ellentmond a szociolingvisztikai sztenderdizmus meg a purizmus és homogenizmus elveinek, kiterjeszthető, és a politikai programokba mint a társadalmi békét veszélyeztető tényező kitűnően beépíthető. Félelmetes. A szakembereknek nyelvi viselkedést kell megítélni, de politikai, sőt büntetőjogi minősítésekbe csaphat át ez a tevékenység. Sinkovics Balázs vizsgálatából¹⁸ is az derül ki, hogy a harmincasnegyvenes évek magyar nyelveművelő mozgalmának elvei és elképzelései kiléptek a nyelvészeti keretek közül, az iskolákba bekerülve hosszú távra ható, mobilizáló hiedelmekként rögzültek és éltek tovább, és a rövid távú politikai ideológiai mozgósítások eszközüvé váltak.

A kötetet nemcsak az előadások és előadók fotói illusztrálják: egy konferencia legyen alkalom többféle találkozásra, akár kiállításmegnyitóra, városnézésre és tiszai hajókázásra is, sugallják a képek, amelyek sorát, a szerkesztők jóvoltából, a Fehér Krisztináné nyitja, és a Sinkovics Balázsé zárja. Én ezzel egyetértek.

És akkor: az ösvény!

■ Sándor Klára kérdése¹⁹ természetesen költői. Az evolucionizmus nem az első pillanatra kérdez rá, hanem a változásokat állítja sorba, és feltételezi, hogy mi is lehet a sor elején (az ember esetében ugye ott a majom van). Ha jól értem: amennyiben az evolucionista nyelvészet a nyelv kialakulására helyezi a hangsúlyt, és nem a mához vezető, mából belátható (akár terepmunkával is rögzíthető, majd kutatható) folyamatokra, és nem integrálja a mai nyelvi változásokról kialakított tudást, akkor a két terület inkább távolodik egymástól. Pedig az alapkérdés, amit Sándor Klára megfogalmaz: „adaptív-e a nyelv változatossága?”,²⁰ egyaránt követeli

a történeti távlatok kutatását és a kortárs mélyfúrások elvégzését, akár csak a közös alaptétel: nincs változás az eleve létező változatosság nélkül. Az pedig vitathatatlan, hogy „a változatosság, csakúgy, mint a biológiai evolúció folyamatában, a nyelvben is egyszerre előfeltétele, következménye és sokszor (de nem szükségképpen) jelen idejű kivetülése a változásnak”.²¹ Egyformák vagyunk, de mégsem, az ezernyi változathból válogatunk, de csak egyek lehetünk. Mindez pedig arra alapoz, hogy minden változásnak, így a nyelvnek (sőt, a nyelvnek!) is társadalomépítő szerepe, identitásjelölő potenciálja lehet. Sándor Klára konklúziója: „Az identitásjelzés és a kultúrával való egység lehet a kulcsa annak, hogy megértsük, a nyelv – kikerülhetetlen, szükség-szerű, megvalósító közegéből, az agyműködésből következő – változatossága adaptív, ha azzal számolunk, hogy az ember esetében a csoportszel-lekció is megjelenik: a változatossággal járó identitásjelzés²² a csoportkohéziót növeli, elkülönít más csoportoktól, s ezzel hozzájárul ahhoz, hogy a szelekció a csoport szintjén is megjelenjen.”²³

Hát persze! Világos, érthető, csatlakozom

■ Meg ez a véleménye Székely Jánosnak is: „Az ösvény a lehető legegyszerűbb gyalogút a világ két (emberileg összefüggő) pontja között. Mindazonáltal az sem örökkévaló: némelyiket felhagyják, némelyik éppen keletkezik. Legutóbb Ivóban abból tudtam meg szegény nagy Laji bácsi halálát, hogy megszűnt az ösvény a háza felé. Elhal egy tanyán a gazda, felhagynak egy vágteret, keretet: az oda vezető ösvények máris begyepesednek. Új vágteret nyitnak, új tanyát, új gáttert építenek, vagy odébb költöztetik a juhésztenát: azonnal új ösvény támad, mégpedig nem is egy, hanem igen sok – minden

irányból, ahonnan az érdekeltek oda-
járnak. Az ősvények ekképpen társa-
dalmi kapcsolatok kifejezői. Bonyo-
lult hálózat, dús szövevény, egyszer-
re érvényesül benne a természeti
meg az emberi faktor: afféle pókháló,
amelyik ráborul a vidékre, s azt szer-

vezi, egységbe fogja hernyófonálnál
finomabb szálaival.”²⁴

Ha nyelv és ősvények között van
különbség, akkor az csupán annyi: az
ősvények az úrból, a műholdfelvéte-
leken is láthatóak.

Gagy József

■ JEGYZETEK

1. Lásd Sándor Klára: *Mennyire evolúciós az evolúciós nyelvészet*, a kötet 34–52. oldalain.
2. Uo. 42–43.: „Keller szerint a nyelv kialakulása és a nyelvi változások léte csak úgy magyarázható, hogy a nyelvet kialakító, illetve változtató ágensek (maguk a beszélők) akaratlanul, más szándékaik megvalósítása közben »mellékesen« működtetik ezeket a folyamatokat. Sok példája közül az egyikkel megvilágítva: a nyelv úgy alakulhatott ki, és a változások úgy jönnek létre, ahogyan az ősvények: az emberek, akik saját céljaikat követik, szándéktalanul létrehozhatnak valamit, amit a többiek is használni fognak – ahogyan a fűvön átvágvá rövidítők sem a többiek kedvéért taposnak ősvényt, de végül mégis lesz ott út, ahol korábban nem volt.”
3. Lásd Székely János: *A másik torony*. Kriterion, Buk.–Kvár, 1998. 296–297.
4. Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): i.m. 9.
5. Cseresy László, a konferencia plenárisának másik előadója utal arra a környezetre, amelyben „az élő nyelv és az élő nyelv kutatói ma dolgoznak” Magyarországon. „Marginalizációs technikákat” emleget, olyasféléket, amelyek az antropológiához való korai viszonyulások kijelentéseiben edzett fülemnek ismerősen csengenek: akik ezzel foglalkoznak, azok valójában „cében kívüliek, azaz nyelvészkedő szociológusok és filozófusok – izgalmas esetben is csupán pragmatikusok”. Uo. 16–17.
6. Uo. 19.
7. Lásd Roger Lewin: *Bevezetés a bőségbe*. In: *Nem csak munkával él az ember*. Szerk. Jeremy Chermas – Roger Lewin. Gondolat, Bp. 1986. 9–16. Az idézet a 16. oldalon.
8. Kontra Miklós: „A nyelvészet eltűnhet” (*Walt Wolfram*) – és a nyelvi adatok? In: Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): i.m. 253–269.
9. Uo. 259.
10. Uo. 262.
11. Uo. 263.
12. Uo. 9.
13. Fehér Krisztina: *Innátizmus? – Egy pszicholingvisztikai kérdés és a szociolingvisztika elméletelméletmódszertana*. Uo. 134–162.
14. Uo. 154.
15. Gréczy-Zsoldos Enikő: *A történeti szociolingvisztikáról*. Uo. 173–184.
16. Németh Miklós: *Történeti szociolingvisztika: három évtized mérlege*. Uo. 304–323.
17. Csemicskó István: *Az ukrán szociolingvisztika nyelvszemlélete a szurzsik megítélésének tükrében*. Uo. 119–136.
18. Sinkovics Balázs: *Nyelvhelyesség az iskolákban az 1930-as és 1940-es években*. Uo. 227–250.
19. Sándor Klára: *Mennyire evolúciós az evolúciós nyelvészet?* Uo. 34–52.
20. Uo. 37.
21. Uo. 40.
22. És az identitásjelzéseknek értelmezésem szerint kulturális mintákká szilárdult formái, a Geertz (és a szimbolikus/interpretatív antropológusok) által oly nagyra tartott értelemadó szimbólumok: „Az ember belső (azaz genetikailag kódolt) válaszadó képességeinek végletes általánossága, szétszórtsága és változékonysága azt jelenti, hogy a kulturális minták segítségével nélkül nem lenne képes teljes értékűen működni, nem csak úgy, mint egy tehetséges majom, akit, mint valami hátrányos helyzetű gyereket, megakadályoztak képességei teljes kibontakoztatásában, hanem olyan lenne, mint egy alakatlan szörnyeteg, akinek sem irányérzéke, sem önkontrollja nincsen, aki görcsös impulzusok és homályos érzések káosza. Az ember szimbólumoktól és szimbólumrendszerektől függ, és ez a függőség oly erős, hogy meghatározza életképességét.” *A vallás mint kulturális rendszer*. In: *Az értelmezés hatalma*. Századvég, Bp., 1994. 63–103, az idézetet lásd a 75. oldalon.
23. Sándor Klára: i.m. 49.
24. Lásd újra Székely János: i.m. 296–297.